

УДК 316. 343. 643: 63 (477)

В.М. Лазуренко

**СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ
ДОКОЛГОСПНОГО ПЕРІОДУ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
30–70-х рр. ХХ ст.**

Розкрито соціальну структуру селянських господарств України періоду нової економічної політики (1921–1929 рр.) за матеріалами, що знайшли своє відображення в роботах вітчизняних авторів 1930–1970-х рр. ХХ ст. Висвітлено різні підходи дослідників до визначення об'єктивних параметрів селянських фермерських господарств доби недостатньо розвинутого товарного виробництва.

Доцільність цього дослідження зумовлена тим, що історіографічний аналіз широкого спектра наукової літератури, яка вийшла друком упродовж 30–70-х рр. ХХ ст., свідчить про те, що порушена в статті проблема перебувала в центрі уваги не лише істориків, а й економістів, аграрників, політиків, соціологів, філософів, культурологів. Проте чисельність публікацій далеко не тотожна їхній якості. Більшість публікацій через добре відомі причини несли на собі відбиток відвертої політичної заангажованості.

Ключові слова: сільське господарство, селянство, куркуль, фермер, заможне селянство, історіографія.

У доколгоспний період заможне селянство, власне кажучи – фермерство, чи, за радянською термінологією, «куркульство», становило невід'ємний складовий елемент соціально-економічної структури села, що було закономірним результатом розвитку дрібнотоварного виробництва. На той час заможні селяни, порівняно з іншими соціальними групами села, мали сталі, добре забезпечені робочою худобою і реманентом господарства. Вони прагнули розширення власного земельного наділу та, що не менш важливо, якнайкращого його використання. Селянин-фермер був зацікавлений у наслідках своєї праці на землі, і це мало потужний вплив на зростання продуктивних сил його господарства.

Штучно сконструйований сталінським агітпропом зловісний жупел «куркуля» не просто продовжує кидати тінь, а й деформує адекватне сприйняття, навіть багатьма сучасниками, сутності соціально-економічних та виробничо-технологічних проблем українського села 20-х рр. ХХ ст., заважає розумінню того неспростовного факту, що вже на середину років нової економічної політики українське селянство, спираючись на організаційно-господарську підтримку ним же витвореної демократичної за своєю природою сільськогосподарської кооперації, зуміло продемонструвати примітивній колективізації альтернативу, яка швидко набирала економічну міць, – доконало облаштовані господарства фермерського типу.

Метою статті є розкриття соціальної структури селянських господарств України фермерського типу періоду нової економічної політики (1921–1929 рр.) за матеріалами, що знайшли своє відображення в роботах вітчизняних авторів 1930–1970-х рр. ХХ ст.

На перший погляд життя українського селянства в добу непу – одна з найбільш висвітлених сторінок вітчизняної історичної науки. Історіографічний аналіз широкого спектра соціально-економічної наукової літератури, надрукованої впродовж 30–70-х рр. ХХ ст., свідчить про те, що ця проблема перебувала в центрі уваги не лише істориків, а й економістів, аграрників, політиків, соціологів, філософів, культурологів. Слід, однак, зазначити, що чисельність публікацій далеко не тотожна їх якості. Більшість публікацій з огляду на добре відомі причини несли на собі відбиток відвертої політичної заангажованості.

У цілому аналізований нами період характеризується значною кількістю наукових досліджень із різноманітних проблем життя українського селянства. Але дослідження цих років були вкриті значним шаром тогочасної політичної заангажованості, тенденційності та відвертого замовчування тієї важливої соціально-економічної ролі молодого українського фермерства, яку воно відігравало у сфері товарного виробництва.

У 30-і рр. ХХ ст. об'єктивне розроблення питань сутності соціальної диференціації села в умовах дрібнотоварного виробництва стало відверто зашквудити курсу на суцільну колективізацію і практично було припинене. Тому й не дивно, що від переддення суцільної колективізації та до ХХ з'їзду КПРС із його частково щирим, частково зумовленим боротьбою за владу на кремлівському олімпі розвінчанням культу Сталіна, а звідси і його антиселянської політики, всі історичні публікації з аграрної проблематики виходили під ряс і назавжди визначеним партійними ідеологами кутом зору [1].

З утвердженням тоталітаризму вивчення питань, які хоч якось були пов'язані з товарно-ринковими відносинами, було повністю припинене. Надто це стосувалося діяльності будь-яких організаційних форм українського селянства. В умовах злиденного, напівкріпацького життя селянства 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. навіть звичайна згадка про те, що при ортодоксальному трактуванні соціалізму колгоспи – не єдино можлива організаційно-господарська форма на селі, розглядалася правлячою верхівкою (і, зазначимо, з її боку цілком справедливо) просто небезпечною. Тому не дивно, що, незважаючи на очевидний науковий інтерес, довгий час дослідники змушені були обходити ці питання своєю увагою.

Певне наукове розроблення тематики, пов'язаної з діяльністю на селі в роки непу індивідуальних селянських господарств, стало можливим лише з другої половини 1950-х рр. На цей час в Україні сформувалася школа висококваліфікованих істориків-аграрників, представниками якої була проведена значна робота з упровадження архівів, наукового оброблення джерел і, головне, відкриття доступу до них науковців. Певні аспекти цієї проблеми почали обережно висвітлюватися рядом дослідників. Водночас слід підкреслити,

що це були пошуки майже виключно історико-партійного і в ряді випадків економічного плану. Так, ґрунтовна робота історико-партійного характеру в цьому напрямку була проведена М. Гетьманом-Кравченком [2] наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Публікації цього дослідника протягом довгих років були найбільш змістовним джерелом інформації про діяльність селянських кооперативних організацій в українському доколгоспному селі та вплив сільсько-господарської кооперації на матеріально-технічне, виробниче забезпечення і функціонування селянських господарств фермерського типу.

Певний внесок у вивчення цієї проблематики, щоправда, стосовно хронологічного обмеженого періоду – 1921–1923 років, було зроблено І. Бакуменком [3].

Деякі аспекти діяльності різних ланок сільськогосподарської кооперації досліджувалися і в економічному аспекті. Найбільш вагома робота в цьому напрямку була виконана З. Шульгою [4]. Незважаючи на її наперед визначену яскраво ідеологічну спрямованість, монографія З. Шульги містить немало конкретних статистичних та фактологічних даних, неупереджений аналіз яких дає змогу отримати досить широке уявлення про сутність багатьох процесів, що відбувалися в сільському господарстві протягом усього періоду 1920-х років. Для цього, правда, було необхідне чітке розуміння штучності більшості її висновків та узагальнень.

У цікавій статті І. Гомберга центральне місце посіло з'ясування питань обсягів, складу, характеру товарообміну між державними торговельними організаціями і споживчою кооперацією – з одного боку – та активно міцніючими у виробничому відношенні фермерськими господарствами – з іншого, перед якими в процесі нарощування обсягів виробництва дедалі гостріше поставала проблема організації раціонального збуту вирощеної продукції [5].

Ряд сюжетів, пов'язаних із висвітленням господарської співпраці сільськогосподарської кооперації з міцніючими фермерськими господарствами українського селянства, досліджувалися О. Бабієм [6].

Деякі аспекти співпраці сільськогосподарської кооперації з міцніючими селянськими господарствами, хоч і в дуже обережній формі, висвітлював П. Денисовець [7].

Слід при цьому зазначити, що в Україні можливості об'єктивного вивчення й обнародування результатів досліджень цієї проблеми були значно менші, ніж, наприклад, у Російській Федерації. Яскравим прикладом цього є те, що в Україні не вийшло у світ жодне монографічне видання з цієї проблеми, навіть у надзвичайно правдивій історико-партійній інтерпретації. У Росії ж подібні видання друкувалися [8]. Потрібно також особливо підкреслити, що ці дослідження, як впливає вже з їхніх назв, були надто специфічні з власне історичного погляду. Не ставлячи за мету їх детальний критичний розгляд, слід наголосити на головному: в переважній більшості робіт основна, домінуюча увага була присвячена виявленню суто кількісних показників роботи кооперації щодо сприяння виробничо-економічному розвитку селянських господарств на їхньому шляху до фермеризації, під якою ми розуміємо

неухильне зростання їх товарності. З'ясувалася кількість первинних універсальних, кредитних операцій, загальні обсяги збуто-постачальницьких операцій, кількість кооперативних переробних підприємств і прокатних пунктів сільгоспмашин та інвентарю. Завдяки цьому до наукового обігу було введено значний масив цікавих даних, насамперед статистичного змісту, але разом із тим і фактологічних. Це, безумовно, позитивно позначилося на відтворенні дійсної картини сільського господарства України 20-х рр. ХХ ст., реально-го поступу селянських господарств у напрямку до господарювання фермерського типу. Але водночас поза увагою дослідників залишалося головне – висвітлення реального механізму функціонування тих чи інших процесів, не дослідивши яких не можна дати адекватну оцінку і якісним змінам.

Ідеологічні стереотипи, які були визначальними в дослідників, зумовлюючи напрямок їх роботи, нерідко деформували навіть висхідні методологічні принципи досліджень. Діяльність різноманітних кооперативних об'єднань селянства розглядалася як і в історико-партійних, так і в економічних роботах, виключно під раз і назавжди визначеним кутом зору: кооперація – шлях до колективізації. Сьогодні не варто доводити, що під пресом цього догмату реальні факти і пропеси, діяльність сільськогосподарської кооперації з інтенсифікації виробництва господарствами фермерського типу зображувалися в зовсім несприродних, формах, які не відображали її сутності.

Однак навіть із таким специфічним висвітленням впливу сільськогосподарської кооперації України на розвиток сільського господарства в напрямку його фермеризації після відсторонення від влади М. Хрущова було негачіно покічено. Так, спеціально присвячена аграрній історії України двотомна «Історія селянства Української РСР», видана в 1967 р., відвела найбільш місцевій організації українського селянства лише два невеликі абзаци [9].

Надалі майже на два десятки років проблематика підвищення товарної спрямованості селянських господарств, на що й були спрямовані зусилля сільськогосподарської кооперації України, фактично не з'являлася на сторінках наукових праць. Лише у восьмитомній (у десяти книгах) «Історії Української РСР» було наведено певний матеріал для загального розуміння проблеми [10].

Серед незначної когорти дослідників цього періоду, які так чи інакше торкалися поставленої нами проблеми, слід виділити Б. Мигалю, зокрема варто звернути увагу на деякі порушені ним аспекти бачення. У монографії вченого і ряді наукових статей [11] висвітлено питання, які безпосередньо стосуються заможного селянського господарства фермерського типу, а саме: передання селянам земельних фондів, землеустрій, державна допомога у відродженні тваринництва, а надто племінної справи, машино- й особливо тракторопостачання, організація агрономічного та зоотехнічного обслуговування тощо. Згаданий дослідник за соціальним складом поділяв селянство України 1920-х рр. на три групи. Перша і друга групи – бідняки та середняки відповідно. Третя ж – заможні та куркулі. Науковець наголошував на значній для того часу купівельній спроможності «заможного й куркульського прошар-

ку». При цьому він, хоч і побіжно, але цілком однозначно підтверджує особливу економічну вагу на селі в роки непу дедалі чисельно зростаючого заможного середняцтва. Разом з економічно міцнішим «куркульством» заможні середняки здавали значну кількість сільськогосподарських машин, тяглової сили і робочого інвентарю економічно слабшим групам селянства, за рахунок чого збільшували власні накопичення.

Тією чи іншою мірою проблема висвітлення процесів формування фермерських параметрів міцніючих селянських господарств у доколгоспний період мала певне відображення в роботах, опублікованих у 60–70-х рр. ХХ ст. Відтворюючи ті чи інші аспекти життя різних груп українського селянства доби непу, дослідники звертали увагу і на соціально-економічні процеси в середовищі заможних верств селянства. Серед них слід виділити публікації Б. Бабія, П. Бакуменка, М. Березовчука, Ю. Бокарьова, В. Буряка, П. Денисовця, Є. Євсєєва, П. Загорського і П. Стояна, М. Ксьонзенка, А. Полоза, Ю. Полякова, І. Рибак, Є. Талан, В. Цибульського, Л. Яковлевої, В. Яковцевського, Р. Ляха [12]. Однак знову ж таки практично всі вищезазначені науковці при висвітленні соціально-економічних явищ, які стосувалися заможних верств українського селянства, змушені були керуватися офіційно встановленими радянською системою не власне науковими, а відверто політичними підходами і критеріями. Та, незважаючи на що суттєву перепону, в ряді з них були зроблені спроби, відходячи від офіційного термінологічного визначення доколгоспного заможного селянства саме як «куркульство», подати власне бачення сутності виробничо-економічних явищ у господарствах заможного селянства.

Процеси виробничої, а звідси й соціальної диференціації в доколгоспному селі, розглядалися в цей період і в узагальнюючих працях з історії України, комуністичної партії, селянства України тощо [13]. Однак у них стандартно подавалися три групи селянських господарств: «бідняцькі», «середняцькі», «куркульські». Останнє, певна річ, зображувалося з виключно «класових» позицій. Авторі фактично не торкалися сутності цих визначень. А звідси випливало цілком логічне питання: у який спосіб після всіх зрівняльних переділів революційної доби всередині політично цілого селянства не просто існує, а й інтенсивно розвивається виробничо активна, а отже, й товарно активна, дедалі чисельно зростаюча група заможних (у градації від вищесередніх до багатих) господарств? Зрозуміло, що така відверта політична zaangażованість суттєво викривлювала справжній стан життя на селі.

Цікаву градацію українських селянських господарств доби непу подали у своїх дослідженнях П. Денисовець та О. Єрмак [14]. Характеризуючи податкову політику радянської держави щодо селянства України, дослідники на основі даних Наркомату фінансів УСРР, поданими в 1927/28 р. для встановлення суми сплати податку з грошового прибутку, виділили такі групи селянських господарств: «бідняцьке», «маломіцне середняцьке», «середняцьке», «заможне середняцьке», «куркульське». Хоч дослідники і не могли оминути «куркульство», що, як і в сталінську добу, продовжувало виступати

причиною та втіленням всіх негараздів у радянському сільському господарстві, вони, однак, у контексті викладу матеріалу практично не концентрували на ньому увагу. Переважно йдеться про виробничий розвиток, підвищення товарності саме заможних господарств, тобто на першому плані виступає господарсько-економічне, а не ідеологічно заангажоване вульгарно-соціологічне бачення.

Певний внесок у розроблення загальних питань проблеми визначення параметрів селянських господарств України внесли на початку 1980-х рр. С. Водотика та І. Мазур [15]. Проводячи аналіз наукових досліджень і статистичних даних минулих десятиліть, вони дійшли добре аргументованого висновку, що селянські господарства в ті роки поділялися на два типи: «сільськогосподарське селянське господарство» та «промислове селянське господарство». Ці типи, у свою чергу, мали свій соціальний склад (спільний для обох видів господарств): «пролетарі», «напівпролетарі», «книжчесередні», «середні», «вищесередні» та «дрібнокапіталістичні елементи». Як зазначають дослідники, власники вищесереднього господарства, «прагнули перетворитися на «справжніх господарів» [16, с. 49]. Дедалі більш чисельні кількісно заможні середняки вже мали на той час у власному користуванні достатню кількість засобів виробництва і тяглової сили відповідно до розмірів свого землекористування. Разом із термінологічно визначеним радянською системою «куркульством», тобто заможним селянством, вони уособлювали фермерські тенденції в радянському доколгоспному селі. Однак дедалі відвертіше застосування політичних і економічних заходів щодо обмеження господарської активності куркульства «об'єктивно гальмувало і збільшення чисельності заможної верстви селянства за рахунок економічної розбудови середняцьких господарств. Не випадково в рішеннях XV з'їзду ВКП(б), наголошують С. Водотика й І. Мазур, висловлювалася стурбованість, що в радянській державі існував процес «зростання куркульських груп за рахунок заможної частини середняків» [16, с. 49].

Ряд проблем, пов'язаних з оптимальним використанням наявних земельних ресурсів, підвищенням ефективності сільського господарства за рахунок значно кращого використання, а це було можливим насамперед в умовах їх використання господарствами фермерського типу, висвітлила В. Осокіна [17].

Аналіз проблеми заможності доби непу і формування господарств фермерського типу в історіографії постсталінських часів був би неповним без висвітлення позиції відомого історика радянської та пострадянської доби, визнаного фахівця у сфері соціально-економічних відносин на селі в доколгоспний період В. Данилова [18]. Без сумніві, праці вченого можна віднести до найважливіших досягнень радянської історіографії з питань селянського господарства непівського періоду. Щоправда, автор не ставив за мету показати специфіку розвитку індивідуального селянського господарства саме в Україні і тому використовував дані переважно по РРФСР, при потребі та доволі широко залучаючи, однак, матеріали, які стосувалися, власне, українського селянства.

В. Данилов наголошував на тому, що в тогочасному селянському середовищі реально існувала впливова «група заможних господарств, яка концентрувала у власних руках засоби виробництва в кількості, яка перевищувала можливості їх власних трудових ресурсів» [19, с. 19]. Однак ця заможність досягалася, на думку В. Данилова, власним ефективним і раціональним господарським розвитком. Проте в роки радянського тоталітаризму при характеристиці економічно міцних селянських груп, які на офіційному рівні вважалися ворогами радянської системи, науковець не міг вжити лише один термін – «заможне селянство», тому, виходячи з існуючої «заборонної» ситуації, він уживав і термінологічне визначення «заможно-куркульські групи», подаючи їхні характерні ознаки.

Водночас при цьому В. Данилов відносить до заможної, прогресуючої групи як так зване «куркульство», так і значну частину середняцтва, що за своїм господарським розвитком економічно тяжіло до «куркульства». Він зазначає: «Якщо взяти заможну групу селянства в цілому, тобто включаючи і тих середняків, котрі були економічно максимально близькими до куркулів, то виявиться, що в 15,8% господарств було сконцентровано 39,3% землеробських знарядь і 73,3% складних машин» [19, с. 21] (зазначимо, що це сумарні дані по всій території СРСР, в тому числі й України). Виключно так зване «куркульство» зосереджувало 11,7% знарядь праці та 30,8% машин, а питома вага цих господарств дорівнювала лише 3,2% [19, с. 21].

Господарства, які були на той час економічно сталим та, відповідно, прибутковим, В. Данилов традиційно визначав як «заможно-куркульська верхівка», «заможно-куркульські елементи». Разом із тим він активно використовує й такі суто економічні поняття, як «великі господарства», «найбільш заможна частина селянських господарств».

Слід окремо підкреслити, що економічне значення функціонування заможної групи селянських господарств, які вже міцно стали на шлях фермерства, було дуже важливим для життя села в цілому. Їхній господарський вплив активно трансформував традиційне дрібне ручне виробництво незаможного селянського двору. Ця група господарств, зосереджуючи, за даними на 1927 р., в цілому по СРСР 51,5% земель орендного фонду [19, с. 25], постійно розширювала площі власних посівів за допомогою оренди, використовувала у власних господарствах строкових робітників, кредитувала значну кількість незаможних господарств, за рахунок своїх коштів позитивно впливала на активну розбудову кооперативних товариств, які, у свою чергу, всебічно сприяли економічному піднесенню незаможницьких господарств, що завдяки їхній підтримці одержували доступ до складних сільськогосподарських машин, поліпшували породу худоби, використовували високоякісний посівний матеріал, долучаючись до економічно вигідного для них перероблення і збуту сільськогосподарської продукції.

Проблемі використання внутрішніх ресурсів індустріалізації (насамперед сільського господарства) в СРСР була присвячена монографія С. Кульчицького [20]. Як тематично, так і певною мірою хронологічно вона

прямо не стосувалася проблеми нашого дослідження. Авторів, однак, уда-лося, полемізуючи з дослідником О. Барсовим [21] й аналізуючи державну політику цінотворення, хоч і стисло і не називаючи речі своїми іменами, але все ж таки досить прозоро вказати і на значення заможних селянських гос-подарств у цій справі, показати руйнівну роль порушення балансу вартісного обміну між містом і селом у другій половині 20-х рр. ХХ ст., що драматично ускладнило функціонування господарств фермерського типу.

У цілому проведений історіографічний аналіз у межах порушеної нами проблеми ще раз переконливо доводить, що на історіографію 1930–1970-х рр. впливали ідеологічно визначені радянською системою чинники. Проблема дослідження залишалася вкрай політизованою. Однак, незважаючи на це, докладний історіографічний аналіз дає змогу виділити доволі цікаві для нас із погляду предмета дослідження особливості становлення і розвитку заможних селянських господарств фермерського типу. Серед них варто виді-лити такі: накопичення в результаті активної господарської діяльності знач-них грошових коштів, а звідси – і сплата значних сум податків; наявність у власному користуванні надлишків засобів виробництва; добра забезпече-ність господарства чоловічими робочими руками; використання у власному господарстві сторонньої робочої сили (посезонної, а в окремих випадках по-стійної); наявність надлишків зернової та іншої продукції; загальний склад заможної селянської родини пересічно складався із семи членів; наявність достатньої кількості земельних угідь (від 6 га та більше); переважання гро-шової форми сплати за оренду землі над натуральною; наявність у господа-рстві робочої худоби (від 3-х голів та більше); використання у власному гос-подарстві сільськогосподарської техніки; вкладання грошових коштів у при-дбання племінних порід худоби; прагнення збільшення власних земельних наділів; виділення значних площ під зернові посіви; здавання в оренду ін-шим групам селянства робочої худоби та сільгоспреманенту, кредитування; наявність у власному користуванні спеціальних підприємств для перероб-лення сільськогосподарської продукції.

Новий період дослідження широкого кола проблем, пов'язаних із дія-льністю різноманітних сільськогосподарських кооперативних об'єднань, що активно діяли в Україні впродовж 20-х рр. ХХ ст., розпочався лише в першій половині 1980-х рр. Проте це є тема іншого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Арина А. Е. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район. 1885–1938 гг. / Арина А. Е., Котов Г. Г., Лосева К. В. – М. : Сельхозгиз, 1939. – 408 с.; Генкина Э. Б. Переход Советского государства к новой эконо-мической политике. 1921–1922 гг. / Генкина Э. Б. – М. : Госполитиздат, 1954. – 502 с.; Гордиенко И. Г. Борьба партийных организаций Житомирской области за коллективизацию сельского хозяйства (1930–1934 гг.) : автореф. дис. на здо-буття наук. ступеня канд. ист. наук / И. Г. Гордиенко. – К., 1952. – 22 с.; Дем-ченко В. П. Борьба за коллективизацию сельского хозяйства в первые годы пер-вой пятилетки (1928–1930 гг.). На материалах Киевщины : автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / В. П. Демченко. – К., 1954. – 20 с.; Иоффе С. Н. Борьба Коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства (1928–1934 гг.). На материалах Черниговской области : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / С. Н. Иоффе. – К., 1953. – 20 с.; Коваль М. К. Успехи развития сельского хозяйства Украины к концу восстановительного периода (1923–1925 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / М. К. Коваль. – К., 1951. – 23 с.; Лагтев И. Д. Советское крестьянство / И. Д. Лагтев – М. : Политиздат, 1939. – 110 с.; Михайловский И. Н. Борьба КПСС за подготовку условий сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР (На материалах УССР. 1928–1929 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / И. Н. Михайловский. – Львов, 1955. – 23 с.; Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – 579 с.; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / [под ред. А. А. Неестеренко, И. Н. Романенко, Д. Ф. Вирный]. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.; Хомич П. А. Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства. 1927–1934 гг. (На материалах Винницкого, Каменец-Подольского и Тульчинского округов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / П. А. Хомич. – К., 1955. – 20 с.; Цапко М. И. Борьба большевиков Харьковщины за коллективизацию сельского хозяйства (1928–1932 гг.) : Дис. ... доктора ист. наук / Цапко Михаил Иванович – К., 1952. – 276 с.
2. Гетьман-Кравченко М. О. Борьба Коммунистической партии за створення сільськогосподарської кооперації на Україні і розгортання її діяльності в 1921–1924 рр. / М. О. Гетьман-Кравченко // Наукові записки Луцького педінституту. – Вып. 3. – 1956. – Т. V. – С. 3–20; Гетьман-Кравченко М. О. Деятельность Коммунистической партии по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921–1929 гг. / М. О. Гетьман-Кравченко // Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства : сборник статей / [отв. ред. канд. ист. наук, доц. Н. С. Гольнев]. – К. : Изд-во Киевского ун-та, 1961. – С. 22–44.
 3. Бакуменко І. І. Борьба партийных организаций Украины за зміцнення кооперативних організацій на селі (1921–1923 рр.) / І. І. Бакуменко // Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту. – 1959. – Вып. 1 – С. 16–25.
 4. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні / З. П. Шульга. – К. : Вид-во Київського університету, 1960. – 152 с.
 5. Гомберг И. Г. Роль сельскохозяйственной кооперации в укреплении экономической смычки между городом и деревней в период социалистической индустриализации / И. Г. Гомберг // Труды Киевского технологического института пищевой промышленности. – 1956. – Вып. 16. – С. 243–250.
 6. Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства / О. О. Бабій // Питання економіки сільського господарства Української РСР : Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Вып. 2. – К., 1959. – С. 28–41.
 7. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. / П. М. Денисовець. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – 154 с.
 8. Булатов И. Г. Кооперация и ее роль в подготовке сплошной коллективизации / И. Г. Булатов. – М. : Соцэкиз, 1960. – 200 с.; Голиков В. А. Важнейший этап развития сельскохозяйственной кооперации в СССР (1921–1929 гг.) /

- В. А. Голиков. – М. : Сельхозиздат, 1963. – 200 с.; Голиков В. Деятельность Коммунистической партии Советского Союза по развитию и укреплению сельскохозяйственной кооперации / В. Голиков. – Алма-Ата : Казгосиздат, 1956. – 128 с.
9. Історія селянства Української РСР : в 2-х т. – Т. 2 / [редколегія: І. І. Компанієць (гол. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинко]. – К. : Наукова думка, 1967. – 534 с.
 10. Історія Української РСР : у 8-и т., 10-и кн. – Т. 6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941). – К. : Наукова думка, 1977. – 543 с.
 11. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 рр.) / Б. К. Мигаль. – Х. : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1974. – 168 с.; Мигаль Б. К. Класова боротьба в українському селі навколо питань землеустрою (1921–1925 рр.) / Б. К. Мигаль // Вісник Харківського університету. Історична серія. – Вип. 3. – 1969. – № 35. – С. 22–27; Мигаль Б. К. Конфіскація земельних лишків у куркульських господарствах на Україні в 1920–1923 рр. / Б. К. Мигаль // Питання історії народів СРСР. – 1969. – Вип. 6. – С. 109–119; Мигаль Б. К. Організація та діяльність машинно-тракторних товариств на Україні у 1923–1925 роках / Б. К. Мигаль // Вісник Харківського університету. – 1973. – № 94. – Вип. 7. – С. 9–15. – (Історична серія).
 12. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.; Бакуменко І. І. Боротьба партійних організацій України за зміцнення кооперативних організацій на селі (1921–1923 рр.) / І. І. Бакуменко // Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту. – 1959. – Вип. 1 – С. 16–25; Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм / М. Д. Березовчук. – К. : Політвидав, 1965. – 123 с.; Бокарев Ю. П. Количественные методы в исследованиях по истории советского доколхозного крестьянства / Ю. П. Бокарев // Количественные методы в советской и американской историографии. – М. : Наука, 1983. – С. 247–257; Бокарев Ю. П. Бюджетные обследования крестьянских хозяйств 20-х годов как исторический источник / Ю. П. Бокарев. – М. : Наука, 1981. – 309 с.; Буряк В. І. Діяльність Компартії по зміцненню технічної бази землеробства в період підготовки масової колективізації (1926 – весна 1929 рр.) / В. І. Буряк // Вісник Харківського політехнічного інституту. – Х., 1967. – № 21. – С. 68–76; Денисовец П. М. Влияние нэпа на социальные процессы в украинском селе (1921–1929 гг.) / П. М. Денисовец // Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. – М. : Наука, 1974. – С. 148–153; Денисовец П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921–1929 рр.) / П. М. Денисовец // У.І.Ж. – 1968. – № 1. – С. 57–67; Денисовец П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. / П. М. Денисовец. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – 154 с.; Євсєєв Є. Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925–1929 рр.) / Є. Т. Євсєєв // У.І.Ж. – 1980. – № 1. – С. 92–97; Євсєєв Є. Т. Практичне здійснення податкової політики на Україні в 1925–1929 роках / Є. Т. Євсєєв // Питання історії народів СРСР. – 1972. – Вип. 14. – С. 84–93; Загорський П. Нариси історії комітетів незаможних селян України / П. С. Загорський, П. К. Стоян. – К. : АН УРСР. Інститут історії, 1960. – 163 с.; Ксензенко Н. І. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.) / Н. І. Ксензенко. – К. : Вища школа, 1980. – 144 с.; Ксьонзенко М. І. Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої Соціалістичної Революції / М. І. Ксьонзенко // У.І.Ж. – 1978. –

- № 4. – С. 77–87; Полоса А. И. Кредитование крестьянских хозяйств в доколхозной деревне (по материалам Юга Украины). 1923–1927 гг. / А. И. Полоса // Финансы и кредит. – 1968. – Вып. 8. – С. 77–83; Полоса О. І. Розвиток сільського господарства Степової України у відбудовний період (1921–1925) / О. І. Полоса // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – 1970. – Вип. 4–5. – С. 104–110; Поляков Ю. А. Недород 1924 г. и борьба с его последствиями / Ю. А. Поляков // История СССР. – 1958. – № 1. – С. 52–82; Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков – М. : Наука, 1967. – 511 с.; Поляков Ю. А. Новое в исторической демографии / Ю. А. Поляков, И. Н. Киселев // Вестник АН СССР. – 1984. – № 4. – С. 99–109; Рибак І. В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925–1932 рр. / І. В. Рибак // У.І.Ж. – 1981. – № 2. – С. 55–59; Талан Є. П. До питання про суспільно-політичне життя на селі в Українській РСР (1925–1927 рр.) / Є. П. Талан // У.І.Ж. – 1967. – № 1. – С. 36–42; Цибульский В. А. Налоговая политика в деревне в первые годы нэпа / В. А. Цибульский // Вопросы истории. – 1965. – № 10. – С. 46–59; Яковлева Л. В. Комітети незаможних селян у боротьбі за встановлення і зміщення Радянської влади на Україні (До 60-річчя створення КНС / Л. В. Яковлева // Архіви України. – 1980. – № 3. – С. 40–45; Яковцевский В. Н. Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма / В. Н. Яковцевский. – М. : Наука, 1964. – 343 с.; Лях Р. Д. Індустріалізація і машинопостачання сільського господарства України (1926–1929 рр.) / Р. Д. Лях // Питання історії СРСР. – Х., 1975. – Вип. 18. – С. 54–59; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р. Д. Лях. – К.; Донецьк : Вища школа, 1975. – 116 с.
13. Історія селянства Української РСР : У 2-х т. – Т. 2 / [редколегія тому : І. І. Компанієць (гол. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинко]. – К. : Наукова думка, 1967. – 534 с.; Історія советського крестьянства [Текст]: В 5 т. – Т. 2. Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1927–1937 гг. – М. : Наука, 1986. – 448 с.; Історія Української РСР. Короткий нарис. – К. : Наукова думка, 1981. – 525 с.; Нариси історії Комуністичної партії України. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1964. – 696 с.; Радянська енциклопедія історії України. – К. : Головна редакція Радянської енциклопедії, 1970. – Т. 4. – 576 с.
14. Денисовець П. М. Економічна політика Комуністичної партії і Радянського уряду щодо куркульства на Україні в 1928–1929 роках / П. М. Денисовець, О. П. Єрмак // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип. 16. – С. 39–48; Денисовець П. М. Податкова політика радянської держави щодо селянства України / П. М. Денисовець, О. П. Єрмак // У.І.Ж. – 1982. – № 6. – С. 88–96.
15. Водотыка С. Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы: социально-экономическая характеристика : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / С. Г. Водотыка. – К., 1984. – 20 с.; Водотыка С. Г. Советская историография о классовой структуре доколхозного крестьянства Украины. 1921–1929 рр. / С. Г. Водотыка, Л. И. Лойко // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 266. – С. 43–49.
16. Водотыка С. Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) / С. Г. Водотыка, І. Д. Мазур // У.І.Ж. – 1983. – № 2. – С. 49.

17. Осокина В. Я. Социалистическое строительство в деревне и община. 1920–1933 pp. / В. Я. Осокина. – М. : Наука, 1978. – 176 с.
18. Данилов В. П. Каковы современные оценки коллективизации сельского хозяйства в нашей стране / В. П. Данилов // Историки отвечают на вопросы : Сборник / Сост. А. Н. Свалов. – М. : Московский рабочий, 1988. – С. 106–124; Данилов В. П. Коллективизация: как это было / В. П. Данилов // Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди. – М. : Политиздат, 1989. – С. 228–253; Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов // История СССР. – № 5. – С. 7–30; Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России / В. П. Данилов // Ежегодник по аграрной истории. – Вологда, 1976. – Вып. 6. – С. 102–136; Данилов В. П. Община у народов СССР в послеоктябрьский период: к вопросу о типологии общины на территории советских республик / В. П. Данилов // Народы Азии и Африки. – 1973. – № 3, – С. 42–64; Данилов В. О некоторых недостатках в работах по истории массового колхозного движения в СССР / В. Данилов // Вопросы истории. – 1954. – № 1. – С. 15–23; Данилов В. О простейших формах производственного кооперирования крестьянства (машинные товарищества в 1925–1929 гг.) / В. Данилов // Доклады и собрания Института истории АН СССР. — 1954. – Вып. 3. – С. 12–52; Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / В. П. Данилов. – М. : Институт истории АН СССР, 1961. – 60 с.; Данилов В. П. Сельское население Союза ССР накануне коллективизации / В. П. Данилов // Исторические записки. – 1963. – Т. 74. – С. 64–108; Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов / АН СССР. Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1977. – 318 с.; Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : социальная структура, социальные отношения / В. П. Данилов. – М. : Наука, 1979. – 359 с.; Данилов В. П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне / В. П. Данилов // Октябрь и советское крестьянство. 1917–1927 гг. – М. : Наука, 1977. – С. 164–191; Данилов В. П. Социальная структура и социально-экономические отношения в советской доколхозной деревне / В. П. Данилов // Материалы XV сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории. – Вологда, 1977. – Вып. 3. – С. 149–166; Данилов В. П. Нэн и его судьба / В. П. Данилов, В. П. Дмитренко, В. С. Лельчук // Историки спорят. – М. : Политиздат, 1988. – С. 122–190.
19. Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / В. П. Данилов. – М. : Институт истории АН СССР, 1961. – 60 с.
20. Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации в СССР (1926–1937 pp.) / С. В. Кульчицкий. – К. : Наукова думка, 1979. – 255 с.
21. Барсов А. А. Баланс стоимостных обменов между городом и деревней / А. А. Барсов. – М. : Наука, 1969. – 204 с.

References

1. Aryna A. E. Sotsyal'no-ekonomycheskiye yzmeneniyya v derevne. Melytopol'skiy rayon. 1885 – 1938 hh. / A. E. Aryna, N. H. Kotov, K. V. Loseva. – М. : Sel'khoz-hyz, 1939. – 408 s.; Henkyna E. B. Perekhod Sovet'skoho hosudarstva k novoy ekonomycheskoy polytike. 1921 – 1922 hh. / Henkyna E. B. – М. : Hospeltyzdat, 1954. – 502 s.; Hordyenko Y. H. Bor'ba partyynykh orhanyzatsyy

- Zhytomyrskoy oblasti za kolektyvyzatsyyu sel'skoho khozyaystva (1930 – 1934 hh.) : Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yst. nauk / Y. H. Hordyenko. – K., 1952. – 22 s.; Demchenko V. P. Bor'ba za kolektyvyzatsyyu sel'skoho khozyaystva v pervoye hody pervoy pyatiletky (1928 – 1930 hh.). Na materialakh Kyevshchyny : Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yst. nauk / V. P. Demchenko. – K., 1954. – 20 s.; Yoffe S. N. Bor'ba Kommunystycheskoy partyy za kolektyvyzatsyyu sel'skoho khozyaystva (1928 – 1934 hh.). Na materialakh Chernyovskoy oblasti : Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yst. nauk / S. N. Yoffe. – K., 1953. – 20 s.; Koval' M. K. Uspekhy razvytyya sel'skoho khozyaystva Ukrainy k kontsu vosstanovitel'noho peryoda (1923 – 1925 hh.) : Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yst. nauk / M. K. Koval'. – K., 1951. – 23 s.; Laptev Y. D. Sovet'skoe krest'yanstvo / Laptev Y. D. – M. : Polytyzdat, 1939. – 110 s.; Mykhaylovskyy Y. N. Bor'ba KPSS za podgotovku udovoy sploshnoy kolektyvyzatsyy sel'skoho khozyaystva v SSSR (Na materialakh USSR. 1928 – 1929 hh.) : Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yst. nauk / Y. N. Mykhaylovskyy. – L'vov, 1955. – 23 s.; Narysy rozvytku narodnoho gospodarstva Ukrayins'koyi RSR. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1949. – 579 s.; Ocherky razvytyya narodnoho khozyaystva Ukraynskoy SSR / [pod red. A. A. Nesterenko, Y. N. Romanenko, D. F. Vyrnyk]. – M. : Yzd-vo AN SSSR, 1954. – 554 s.; Khomych P. A. Kommunistycheskaya partyya Ukrainy v bor'be za kolektyvyzatsyyu sel'skoho khozyaystva. 1927 – 1934 hh. (Na materialakh Vynnytskoho, Kamenets-Podol'skoho y Tul'chynskoho okruhov) : Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yst. nauk / Khomych P. A. – K., 1955. – 20 s.; Tsapko M. Y. Bor'ba bol'shevykov Khar'kovshchyny za kolektyvyzatsyyu sel'skoho khozyaystva (1928 – 1932 hh.) : Dys. ... doktora yst. nauk / Tsapko Mykhayl Yvanovych – K., 1952. – 276 s.
2. Het'man-Kravchenko M. O. Borot'ba Komunistychnoyi partiyyi za stvorennya sil's'kohospodars'koyi kooperatsiyi na Ukrayini i roz'hortannya yiyi diyal'nosti v 1921 – 1924 rr. / Het'man-Kravchenko M. O. // Naukovi zapysky Luts'koho pedinstytutu. – Vyp. 3. – 1956. – T. V. – S. 3 – 20; Het'man-Kravchenko M. O. Deyatel'nost' Kommunystycheskoy partyy po sozdannyu sel'skokhozyaystvennoy kooperatsyyi na Ukrayne v 1921 – 1929 hh. / Het'man-Kravchenko M. O. // Yz ystoriyy bor'by Kommunystycheskoy partyy Ukrainy za sotsyalystycheskoe pereustroystvo sel'skoho khozyaystva : sbornyk statey / otv. red. kand. yst. nauk, dots. N. S. Hol'nev. – K. : Yzd-vo Kyevskoho un-ta, 1961. – S. 22 – 44.
 3. Bakumenko I. I. Borot'ba partiynykh orhanizatsiy Ukrayiny za zmitsnennya kooperatyvnykh orhanizatsiy na seli (1921 – 1923 rr.) / Bakumenko I. I. // Naukovi zapysky Kyyiv's'koho inzhenerno-budivelnogo instytutu. – 1959. – Vyp. 1 – S. 16 – 25.
 4. Shul'ha Z. P. Pidhotovka sutsil'noyi kolektyvizatsiyi sil's'koho gospodarstva na Ukrayini / Shul'ha Z. P. – K. : Vyd-vo Kyyivskoho universytetu, 1960. – 152 s.
 5. Homberh Y. H. Rol' sel'skokhozyaystvennoy kooperatsyyi v ukreplenyy ekonomycheskoy smychky mezhdu horodom y derevney v peryod sotsyalystycheskoy yndustryalizatsyy / Homberh Y. H. – Trudy Kyevskoho tekhnolohycheskoho ynstytutu pyshchevoy promyshlennosty. – 1956. – Vyp. 16. – S. 243 – 250.
 6. Babiy O. O. Sil's'kohospodars'ka kooperatsiya Ukrainy – odna z peredumov masovoyi kolektyvizatsiyi sil's'koho gospodarstva / Babiy O. O. // Pytannya

- ekonomiky sil'skoho gospodarstva Ukrayins'koyi RSR : Respublikans'kyy mizhvidomchyy naukovyy zbirnyk. Vyp. 2. – K., 1959. — S. 28 – 41.
7. Denysovets' P. M. Kolhospne budivnytstvo na Ukrayini v 1921 – 1925 rr. / Denysovets' P. M. – Kh. : Vyd-vo Khark. un-tu, 1969. – 154 s.
 8. Bulatov Y. H. Kooperatsyya y ee rol' v podhotovke sploshnoy kolektyvyzatsyy / Bulatov Y. H. – M. : Sotsek-hyz, 1960. – 200 s.; Holykov V. A. Vazhneyshyy etap razvytyya sel'skokhozyaystvennoy kooperatsyy v SSSR (1921 – 1929 hh.) / Holykov V. A. – M. : Sel'khozyzdat, 1963. – 200 s.; Holykov V. Deyatel'nost' Kommunystycheskoy partyy Sovet'skoho Soyuza po razvytyyu y ukreplenyyu sel'skokhozyaystvennoy kooperatsyy / Holykov V. – Alma-Ata : Kaz-hosyzdat, 1956. – 128 s.
 9. Istoriya selyanstva Ukrayins'koyi RSR : V 2-kh tomakh. – T. 2 / [redkolehiya tomu : Kompaniyets' I. I. (hol. red.), Hanzha I. Kh., Slyn'ko I. I.]. – K. : Naukova dumka, 1967. – 534 s.
 10. Istoriya Ukrayins'koyi RSR [Tekst] : u vos'my tomakh desyaty knykhakh. T. 6. Ukrayins'ka RSR u period pobudovy i zmitsnennya sotsialistychnoho suspil'stva (1921 – 1941). – K. : Naukova dumka, 1977. – 543 s.
 11. Myhal' B. K. Zdiysnennya ahraryi polityky na Ukrayini u vidbudovnyy period (1921 – 1925 rr.) / Myhal' B. K. – Kh. : Vyd-vo pry Khark. derzh. un-ti, 1974. – 168 s.; Myhal' B. K. Klasova borot'ba v ukrayins'komu seli navkolo pytan' zemlestroyu (1921 – 1925 rr.) / Myhal' B. K. // Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Istorychna seriya. Vyp. 3. – 1969. – № 35. – S. 22 – 27; Myhal' B. K. Konfiskatsiya zemel'nykh lyshkiv u kurkul's'kykh gospodarstvakh na Ukrayini v 1920 – 1923 rr. / Myhal' B. K. // Pytannya istoriyi narodiv SRSR. – 1969. – Vyp. 6. – S. 109 – 119; Myhal' B. K. Orhanizatsiya ta diyal'nist' mashynno-traktornykh tovarystv na Ukrayini u 1923 – 1925 rokakh / Myhal' B. K. // Visnyk Kharkivs'koho universytetu. – 1973. – № 94. Istorychna seriya. Vyp. 7. – S. 9 – 15.
 12. Babiy B. M. Ukrayins'ka radyans'ka derzhava v period vidbudovy narodnoho gospodarstva (1921 – 1925 rr.) / Babiy B. M. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1961. – 384 s.; Bakumenko I. I. Borot'ba partyynykh orhanizatsiy Ukrayiny za zmitsnennya kooperatyvnykh orhanizatsiy na seli (1921 – 1923 rr.) / Bakumenko I. I. // Naukovi zapysky Kyyv's'koho inzhenerno-budivelnogo instytutu. – 1959. – Vyp. 1 – S. 16 – 25; Berezovchuk M. D. – K. : Politydav, 1965. – 123 s.; Bokarev Yu. P. Kolychestvennye metody v yssledovanyakh po ystoryi sovet'skoho dokolkhoznoho krest'yanstva / Bokarev Yu. P. // Kolychestvennye metody v sovet'skoy y amerykanskoj ystoryohrafiy. – M. : Nauka, 1983. – S. 247 – 257; Bokarev Yu. P. Byudzhethnye obsledovannya krest'yan's'kykh khozyaystv 20-kh hodov kak ystorycheskyy ystochnyk / Bokarev Yu. P. – M. : Nauka, 1981. – 309 s.; Buryak V. I. Diyal'nist' Kompartiyi po zmitsnennyyu tekhnichnoyi bazy zemlerobstva v period pidhotovky masovoyi kolektyvizatsiyi (1926 – vesna 1929 rr.) / Buryak V. I. // Visnyk Kharkivs'koho politekhnichnoho instytutu. – Kh., 1967. – № 21. – S. 68 – 76; Denysovets' P. M. Vlyyanye napa na sotsyal'nye protsesy v ukraynskom sele (1921 – 1929 hh.) / Denysovets' P. M. // Novaya ekonomicheskaya polityka. Voprosy teoryi y ystoryi. – M. : Nauka, 1974. – S. 148 – 153; Denysovets' P. M. Dyferentsiatsiya selyanstva Ukrayiny v umovakh nepu ta yiyi vplyv na vyrobnyche kooperuvannya sela // (1921 – 1929 rr.) / Denysovets' P. M. // U.I.Zh. – 1968. – № 1. – S. 57 – 67; Denysovets' P. M. Kolhospne budivnytstvo na Ukrayini v 1921 – 1925 rr. /

Denysovets' P. M. – Kh. : Vyd-vo Khark. un-tu, 1969. – 154 s.; Yevsyeyev Ye. T. Ekonomichni zakhody Kompartiyi Ukrayiny po zmitsnennyu bidnyats'ko-serednyats'kykh gospodarstv (1925 – 1929 rr.) / Yevsyeyev Ye. T. // U.I.Zh. – 1980. – №1. – S. 92 – 97; Yevsyeyev Ye. T. Praktychne zdiysnennya podatkovoyi polityky na Ukrayini v 1925 – 1929 rokakh / Yevsyeyev Ye. T. // Pytannya istoriyi narodiv SRSR. – 1972. – Vyp. 14. – S. 84 – 93; Zahors'kyy, P. K. Narys istoriyi komitetiv nezamozhnykh selyan Ukrayiny / P. S. Zahors'kyy, P. K. Narys. – K. : AN URSSR. Instytut istoriyi, 1960. – 163 s.; Ksenzenko N. Y. Revolyutsyonnye ahrarye preobrazovannya na Ukrayne (dekabr' 1919 – mart 1921 hh.) / Ksenzenko N. Y. – Kh. : Vyshcha shkola, 1980. – 144 s.; Ks'onzenko M. I. Rezul'taty ahrarykh peretvoren' na Ukrayini pislya Velykoyi Zhovtnevoyi Sotsialistychnoyi Revolyutsiyi / Ks'onzenko M. I. // U.I.Zh. – 1978. – №4. – S. 77 – 87; Polosa A. Y. Kredytovayye krest'yanskykh khozaystv v dokolkhoznoy derevne (po materyalam Yuha Ukrayny). 1923 – 1927 hh. / Polosa A. Y. // Fynansy y kredyt. – 1968. – Vyp. 8. – S. 77 – 83; Polosa O. I. Rozvytok sil'skoho gospodarstva Stepovoyi Ukrayiny u vidbudovnyy period (1921 – 1925) / Polosa O. I. // Istoriya narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoyi dumky URSSR. – 1970. – Vyp. 4 – 5. – S. 104 – 110; Polyakov Yu. A. Nedorod 1924 h. y bor'ba s cho posledstvyamy / Polyakov Yu. A. // Ystoryya SSSR. – 1958. – №1. – S. 52 – 82; Polyakov Yu. A. Perekhod k nepu y sovet-skoe krest'yanstvo / Polyakov Yu. A. – M. : Nauka, 1967. – 511 s.; Polyakov Yu. A. Novoe v ystorycheskoy demohrafiy / Yu. A. Polyakov, Y. N. Kyselev // Vestnyk AN SSSR. – 1984. – № 4. – S. 99 – 109; Rybak I. V. Orhanizatsiya selyans'koyi vzyayemodopomohy v 1925 – 1932 rr. / Rybak I. V. // U.I.Zh. – 1981. – №2. – S. 55 – 59; Talan Ye. P. Do pytannya pro suspil'no-politychne zhyttya na seli v Ukrayins'kiy RSR (1925 – 1927 rr.) / Talan Ye. P. // U.I.Zh. – 1967. – № 1. – S. 36 – 42; Tsybul'skyy V. A. Nalohovaya polytyka v derevne v pervye hody nepa / Tsybul'skyy V. A. // Voprosy ystoryy. – 1965. – № 10. – S. 46 – 59; Yakovlyeva L. V. Komitety nezamozhnykh selyan u borot'bi za vstanovlennya i zmitsnennya Radyans'koyi vlady na Ukrayini (Do 60-richchya stvorennya KNS / Yakovlyeva L. V. // Arkhiyv Ukrayiny. – 1980. – № 3. – S. 40 – 45; Yakovtsevskyy V. N. Ahrarye otnoshennya v SSSR v period stroytel'stva sotsyalizma / Yakovtsevskyy V. N. – M. : Nauka, 1964. – 343 s.; Lyakh R. D. Industrializatsiya i mashynopostachannya sil'skoho gospodarstva Ukrayiny (1926 – 1929 rr.) / Lyakh R. D. // Pytannya istoriyi SRSR. – Kh., 1975. – Vyp. 18. – S. 54 – 59; Lyakh R. D. Rozv'yazannya ahraryho pytannya na Ukrayini (1917 – 1923 rr.) / Lyakh R. D. – K.; Donetsk : Vyshcha shkola, 1975. – 116 s.

13. Istoriya selyanstva Ukrayins'koyi RSR : V 2-kh tomakh. – T. 2. / [redkolehiya tomu : Kompaniyets' I. I. (hol. red.), Hanzha I. Kh., Slyn'ko I. I.]. – K. : Naukova dumka, 1967. – 534 s.; Ystoryya sovet-skoho krest'yanstva [Tekst] : V 5 t. – T. 2. Sovet-skoe krest'yanstvo v period sotsyalistycheskoyi rekonstruktsyy narodnoho khozaystva. 1927 – 1937 hh. – M. : Nauka, 1986. – 448 s.; Istoriya Ukrayins'koyi RSR. Korotkyy narys [Tekst]. – K. : Naukova dumka, 1981. – 525 s.; Narysy istoriyi Komunistychnoyi partiyi Ukrayiny. – K. : Vyd-vo politychnoyi literatury Ukrayiny, 1964. – 696 s.; Radyans'ka entsyklopediya istoriyi Ukrayiny. – K. : Holovna redaktsiya Radyans'koyi entsyklopediyi, 1970. – T. 4. – 576 s.
14. Denysovets' P. M. Ekonomichna polityka Komunistychnoyi partiyi i Radyans'koho uryadu shchodo kurkul'stva na Ukrayini v 1928 – 1929 rokakh / P. M. Denysovets', O. P. Yermak // Pytannya istoriyi narodiv SRSR. – 1973. – Vyp. 16. – S. 39 – 48;

- Denysovets' P. M. Podatkova polityka radyans'koyi derzhavy shchodo selyanstva Ukrainy / P. M. Denysovets', O. P. Yermak // U.I.Zh. – 1982. – № 6. – S. 88 – 96.
15. Vodotyka S. H. Klassovaya struktura krest'yanstva Ukrainy SSR v 20-e hody : sotsyal'no-ekonomycheskaya kharakterystyka : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yst. nauk / S. H. Vodotyka. – K., 1984. – 20 s.; Vodotyka S. H. Sovet'skaya ystoryohrafiya o klassovoy strukture dokolkhozhnoho krest'yanstva Ukrainy. 1921 – 1929 rr. / S. H. Vodotyka, L. Y. Loyko // Vestnyk Khar'kovskoho unyversyteta. – 1984. – № 266. – S. 43 – 49.
16. Vodotyka S. H. Zminy v sotsial'no-klasoviy strukturi selyanstva Ukrainy naperedodni masovoyi kolektyvizatsiyi (1927 – 1929 rr.) / S. H. Vodotyka, I. D. Mazur // U.I.Zh. – 1983. – № 2. – S. 49.
17. Osokyna V. Ya. Sotsyalystycheskoe stroytel'stvo v derevne y obshchyna. 1920 – 1933 rr. / Osokyna V. Ya. – M. : Nauka, 1978. – 176 s.
18. Danylov V. P. Kakovy sovremennye otsenky kolektyvyzatsyy sel'skoho khozyaystva v nashey strane / Danylov V. P. // Ystoryky otvechayut na voprosy : Sbornyk / Sost. A. N. Svalov. – M. : Moskovskyy rabochyy, 1988. – S. 106 – 124; Danylov V. P. Kolektyvyzatsyya : kak eto bylo / Danylov V. P. // Stranytsy ystoryy sovet'skoho obshchestva. Fakty, problemy, lyudy. – M. : Polytyzdat, 1989. – S. 228 – 253; Danylov V. P. Kolektyvyzatsyya sel'skoho khozyaystva v SSSR / Danylov V. P. // Ystoryya SSSR. – № 5. – S. 7 – 30; Danylov V. P. Ob ystorycheskykh sud'bach krest'yan'skoy obshchyny v Rossyy / Danylov V. P. // Ezhegodnyk po ahrarnoy ystoryy. – Volohda, 1976. – Vyp. 6. – S. 102 – 136; Danylov V. P. Obshchyna u narodov SSSR v poslednyy peryod : k voprosu o typolohyy obshchyny na terrytoryy sovet'skykh respublik / Danylov V. P. // Narody Azyy y Afryky. – 1973. – № 3. – S. 42 – 64; Danylov V. O nekotorykh nedostatках v rabotakh po ystoryy massovoho kolkhozhnoho dvizhenyya v SSSR / Danylov V. // Voprosy ystoryy. – 1954. – № 1. – S. 15 – 23; Danylov V. O prosteyshykh formakh proyzvodstvennoho kooperirovaniya krest'yanstva (mashynnye tovaryshchestva v 1925 – 1929 hh.) / Danylov V. // Doklady y sobraniya Ynstytuta ystoryy AN SSSR. — 1954. – Vyp. 3. – S. 12 – 52; Danylov V. P. O kharaktere sotsyal'no-ekonomycheskykh otnoshenyy sovet'skoho krest'yanstva do kolektyvyzatsyy sel'skoho khozyaystva / Danylov V. P. – M. : Ynstytut ystoryy AN SSSR, 1961. – 60 s.; Danylov V. P. Sel'skoe naselenye Soyuzs SSR nakanune kolektyvyzatsyy / Danylov V. P. // Ystorycheskiye zapysky. – 1963. – T. 74. – S. 64 – 108; Danylov V. P. Sovet'skaya dokolkhozhnaya derevnya : naselenye, zemlepol'zovanye, khozyaystvo / Danylov V. P. / AN SSSR. Yn-t ystoryy SSSR. – M. : Nauka, 1977. – 318 s.; Danylov V. P. Sovet'skaya dokolkhozhnaya derevnya : sotsyal'naya struktura, sotsyal'nye otnosheniya / Danylov V. P. – M. : Nauka, 1979. – 359 s.; Danylov V. P. Sovet'skaya nalohovaya polityka v dokolkhozhnoy derevne / Danylov V. P. // Oktyabr' y sovet'skoe krest'yanstvo. 1917 – 1927 hh. – M. : Nauka, 1977. – S. 164 – 191; Danylov V. P. Sotsyal'naya struktura y sotsyal'no-ekonomycheskiye otnosheniya v sovet'skoy dokolkhozhnoy derevne / Danylov V. P. // Materyaly XV sessyy mezhrespublykanskoho sympozyuma po ahrarnoy ystoryy. – Volohda, 1977. – Vyp. 3. – S. 149 – 166; Danylov V. P. Nap y eho sud'ba / Danylov V. P., Dmytrenko V. P., Lel'chuk V. S. // Ystoryky sporyat. – M. : Polytyzdat, 1988. – S. 122 – 190.
19. Danylov V. P. O kharaktere sotsyal'no-ekonomycheskykh otnoshenyy sovet'skoho krest'yanstva do kolektyvyzatsyy sel'skoho khozyaystva / Danylov V. P. – M. : Ynstytut ystoryy AN SSSR, 1961. – 60 s.

20. Kul'chyts'kyu S. V. Vnutrennye resursy sotsyalystycheskoy yndustryalizatsyy v SSSR (1926 – 1937 rr.) / Kul'chyts'kyu S. V. – K. : Naukova dumka, 1979. – 255 s.
21. Barsov A. A. Balans stoyimostnykh obmenov mezhdou horodom y derevney / Barsov A. A. – M. : Nauka, 1969. – 204 s.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2013 р.

В.Н. Лазуренко

**Крестьянские хозяйства фермерского типа доколхозного периода
в советской историографии 30–70-х годов XX века**

Раскрыта социальная структура крестьянских хозяйств Украины периода новой экономической политики (1921–1929 гг.) по материалам, которые нашли свое отражение в работах отечественных авторов 1930–1970-х гг. XX в. Освещены различные подходы исследователей к определению объективных параметров крестьянских фермерских хозяйств периода недостаточно развитого товарного производства.

Историографический анализ широкого спектра научной литературы, которая вышла на протяжении 30–70-х годов XX века свидетельствует о том, что поднятая в статье проблема находилась в центре внимания не только историков, но и экономистов, аграрников, политиков, социологов, философов, культурологов. Следует, однако, отметить, что численность публикаций далеко не тождественна их качеству. Большинство публикаций в силу хорошо известных причин несли на себе отпечаток откровенной политической ангажированности.

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьянство, кулак, фермер, жизноточное крестьянство, историография.

V. Lazurenko

**Peasants' farm type of the under farming period
in the Soviet historiography (1930–1970s)**

The peculiarities of the Ukrainians peasants' farm structure in the period of the new economic policy (1921–1929) on the bases of the works by the native scholars of the 1930–1970s were underlined. Different approaches of researchers due to the determining the objective parameters of the peasants' farms of the under developed commodity production period were taken into consideration.

Historiographical analysis of a wide range of scientific literature published during the 1930–70s indicated that the problem was raised not only by historians, but also by economists, agrarian, politicians, sociologists, philosophers, culturists. However, it should be noted that the number of publications are not identical to their quality. Most publications due to well-known reasons, have the imprint of over political bias.

Key words: agriculture, peasantry, a fist, a farmer, prosperous peasantry, historiography.